

روش‌شناسی تحلیل گفتمان^{۱۹}

(به مثابه روشی مناسب برای مطالعه پدیده‌های فرهنگی)

حسینعلی قجری

چکیده

با توجه به انتقادات وارده به رویکردهای پوزیتیویستی در تحقیقات اجتماعی و استقبال روزافزون به روش‌های کیفی و به طور خاص تحلیل گفتمان و فقدان آثار کافی در خصوص روش‌شناسی تحلیل گفتمان به عنوان روشی مناسب جهت بررسی موضوعات اندیشه‌ای و فرهنگی؛ این مقاله بر این است تا عناصر و فرایندهای انجام یک مطالعه به روش تحلیل گفتمان به مثابه روشی مناسب برای مطالعات فرهنگی را بررسی کند. برای دستیابی به این هدف، مقاله حاضر با روش کتابخانه‌ای و استنتاجی به بررسی چگونگی تحلیل گفتمان و اصول و فرایندهای شناختی آن می‌پردازد بر اساس یافته‌های این مقاله، تحلیل گفتمان صرفاً یک روش تحقیق نیست بلکه یک کلیت روش‌شناختی و تئوریک است که دارای دو گرایش متن‌محور و نظریه‌محور می‌باشد. این روش مناسب برای بررسی ابعاد معنایی تمام پدیده‌های اجتماعی، فرهنگی و سیاسی است. تحلیل گفتمان، توان پاسخگویی به سؤال‌هایی از جنس چگونگی، چرایی و چگونگی را دارد. بر حسب موضوع تحقیق و نوع داده‌های مورد نیاز می‌توان از: مشاهده مشارکتی، گروه‌های متمرکز، روش اسنادی و کتابخانه‌ای، مصاحبه

^{۱۹} حسینعلی قجری استادیار گروه جامعه‌شناسی دانشگاه پیام نور، ایران، تهران

h_ghajari@pnu.ac.ir

و حتی پرسشنامه برای گردآوری داده‌ها استفاده نمود. منطق نمونه‌گیری در تحلیل گفتمان مستلزم نمونه‌گیری از موارد برجسته و افراد شاخص یا مستلزم نمونه‌گیری نظری یا مبتنی بر هدف است. تجزیه و تحلیل داده‌ها بصورت کیفی است و در دو نوع گفتمان متن محور و نظریه محور بر اساس چهارچوب نظری متفاوت است. برای ارزیابی کیفیت و اعتبار تحقیق از روش‌های مختلفی مثل مثلث سازی، جامعیت، شفافیت، اشباع و بازنمایی تجربه مشارکان استفاده می‌شود.

کلید واژه‌ها: گفتمان، تحلیل گفتمان، روش شناسی، متن محور، زبان محور، کیفیت تحقیق

فصلنامه تخصصی جامعه‌شناسی کاربردی و پژوهش‌های اجتماعی شماره ۱ زمستان ۱۴۰۰

طرح مساله

در دهه‌های اخیر بر روش‌های کمی که تکیه بر فلسفه اثبات‌گرایی دارند انتقادات زیادی وارد شده‌است. جهت‌گیری اثبات‌گرایانه به پژوهش، معتقد است که علم در اصل علاقه‌مند به تبیین و پیش‌بینی رویدادهای مشاهده‌پذیر است یا باید چنین باشد. اثبات‌گرایی بر تبیین، پیش‌بینی و آزمایش اصرار دارد. با نگرش گسترده به تاریخ علم، اثبات‌گرایی به معنای پژوهش عینی مبتنی بر متغیرهای قابل اندازه‌گیری و قضایای قابل اثبات است.

بر پژوهش‌های کمی انتقاداتی متعددی وارد شده است و این پژوهش‌ها را دارای نواقص و اشتباهاتی چون: اشتباه معرفتی²⁰، اشتباه تجانس²¹، اشتباه علی²²، اشتباه دانش‌فارغ از ارزش²³، اشتباه آینده‌نگری²⁴، اشتباه فروکاستی²⁵، اشتباه جبرگرایانه²⁶ و اشتباه عمل‌گرایی²⁷ و

..... می‌دانند. این انتقادات وارده و تحولات معرفت‌شناختی‌ای همچون: رشد و تحولات زبان‌شناختی، چرخش زبانی، بسط مفهوم سیاست و رشد جامعه‌شناسی معرفت که در عرصه علم بوجود آمد منجر به روی‌آوری محققان رشته‌های مختلف علوم انسانی به روش‌های کیفی از جمله تحلیل گفتمان شد (قجری ۱۳۸۷).

«تحلیل گفتمان²⁸» که در زبان فارسی به سخن‌کاوی و تحلیل کلام و گفتار نیز ترجمه شده‌است رویکردی است بین‌رشته‌ای که از اواسط دهه

²⁰ Epistemic Fallacy

²¹ Homogeneity Fallacy

²² Casual Fallacy

²³ Value Free Knowledge Fallacy

²⁴ Prospective Fallacy

²⁵ Reductive Fallacy

²⁶ Deterministic Fallacy

²⁷ Pragmatism Fallacy

²⁸. discourse analysis

۶۰ تا اواسط دهه ۷۰ میلادی در پی تغییرات گسترده معرفتی در رشته‌های انسان‌شناسی، جامعه‌شناسی، روان‌شناسی و زبان‌شناسی ظهور کرده‌است. خصلت میان رشته‌ای تحلیل گفتمان و البته قابلیت‌های خاص آن جهت مطالعه پدیده‌های فکری و اندیشه‌ای از جمله مطالعات فرهنگی زمینه مساعدی برای رشد و گسترش آن پدید آورده، چندان که در فاصله‌ای کوتاه به رهیافتی (نظری و روشی) مورد توجه در علوم انسانی و مطالعات فرهنگی بدل شده‌است. اما همچنان اصول روش شناختی و چگونگی انجام یک تحقیق بر اساس روش تحلیل گفتمان برای بسیاری از محققین و بطور خاص محقق فرهنگی در پرده‌ای از ابهام قرار دارد. با توجه به خلأ موجود، این مقال، در صدد است تا پرتویی بر اصول روش شناختی و چگونگی انجام تحلیل گفتمان بیندازد. با توجه به هدف مقاله، این سطور، بر اساس پاسخ به ۲ سؤال اصلی زیر شکل گرفته است:

۱- تحلیل گفتمان چیست؟

۲- عناصر و فرایندهای روش‌شناختی تحلیل گفتمان به مثابه روشی مناسب برای مطالعه پدیده‌های فرهنگی کدامند؟

اهداف تحقیق

با عنایت به اهمیت روش‌های کیفی و بطور خاص روش تحلیل گفتمان جهت مطالعه پدیده‌های اجتماعی و خلأ موجود در عرصه روش شناختی این روش کیفی، مقاله حاضر دارای اهداف زیر است:

- شناسایی موضوعات و سوالهای مناسب روش تحلیل گفتمان؛
- معرفی شیوه گردآوری داده‌ها در روش تحلیل گفتمان؛
- معرفی شیوه عملی تجزیه و تحلیل گفتمانی و انواع آن؛
- معرفی روش اعتباریابی یافته‌های روش تحلیل گفتمان؛

پیشینه تحقیق

کتابهای متعددی توسط اندیشمندان خارجی از جمله: نورمن فرکلایف^{۲۹} (۱۳۷۹، ۱۹۹۲، ۲۰۰۱)، روث وداک^{۳۰} (a&b) (۲۰۰۱)، جاگر^{۳۱} (۲۰۰۱)، تئون ون دایک^{۳۲} (۲۰۰۱)، لاکلاو و موفه^{۳۳} (۱۹۸۵، ۱۳۷۷)، میشل فوکو^{۳۴} (۱۳۷۷ ال و ب)، سارا میلز^{۳۵} (۱۳۸۲) و در خصوص گفتمان و تحلیل گفتمان به نگارش درآمده‌است و در آنها در خصوص چستی گفتمان و برخی از اصول روش شناختی آن توضیح داده شده‌است. در داخل کشور هم چندین مقاله و کتاب معدود توسط محمد رضا تاجیک (۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۲، و ...)، غلامرضا کاشی (۱۳۸۴) و دیگران به نگارش درآمده‌است که بیشتر جنبه نظری دارند و در برخی از کتب روش تحقیق کیفی چند صفحه‌ای در خصوص کلیات روش تحلیل گفتمان نوشته شده‌است.

این مقاله با استفاده از کتب و مقالات موجود و متفاوت از آنها در صدد است تا فرایند انجام یک تحقیق به شیوه تحلیل گفتمان را گام به گام بگونه‌ای که جنبه عملی داشته باشد بیان کند

²⁹ Norman Fairclough

³⁰ Ruth Waddock

³¹ Jagger

³² Theon Van Dyke

³³ Laclau, E. and Mouffe

³⁴ Michel Foucault

³⁵ Sarah Mills

روش تحقیق

روش تحقیق در این مقاله جهت جمع‌آوری داده‌ها روش کتابخانه‌ای و اسنادی و روش تحلیل داده‌ها روش توصیفی تحلیلی و استنتاجی است

یافته‌های مقاله (تجزیه و تحلیل داده‌ها)

یافته‌های مقاله، ذیل دو عنوان کلی چیهستی تحلیل گفتمان و عناصر و فرایند روش شناختی تحلیل گفتمان ساختار یافته‌اند.

الف- چیهستی تحلیل گفتمان

تحلیل گفتمان ریشه در هرمنوتیک و بطور خاص هرمنوتیک سنتی و دینی که در جستجوی معانی کتب مقدس بود دارد. برای درک چیهستی تحلیل گفتمان به مثابه رهیافتی نظری و روش‌شناختی، باید پیش از هر چیز درکی از مفهوم گفتمان به دست آورد. تعاریف ارائه شده از گفتمان را با یک نگاه کلی در دو دسته از هم تفکیک کرده‌اند (Hawarth 2000):

(۱.1) **تعاریف متن‌محور:** تعاریفی که گفتمان را نوعی متن‌گفتاری یا نوشتاری می‌دانند. این تعاریف اگرچه دارای فضل تقدم و سهم بیشتری در ادبیات نظری آن هستند، اما یا را چندان از قلمرو زبان‌شناسی فراتر نگذارده‌اند. تعاریف کریس بالدیک، (الریک مپنهوف، راجرفاولر (مک دانل ۱۳۸۰: ۲۴ - ۲۲) و میخاییل باختین (میلز ۱۳۸۲: ۱۳) را باید از این دسته شمرد.

(۲) **تعاریف اندیشه‌محور:** تعاریفی که با توسع مفهومی، گفتمان را یک نظام معنایی گسترده به‌شمار آورده‌اند. تعریف میشل فوکو (میلز ۱۳۸۲: ۱۵ - ۱۴)، لاکلاو و موفه (Jorgensen 2002: 29) و یورگنسن و

فیلیپس (1: Jorgensens 2002) را می‌توان به دلیل همان توسع در مصداق و مفهوم، در این شمار قرار داد.

بدیهی است بر مبنای هر کدام از تعاریف فوق، شیوه و روش تحلیل گفتمان متفاوت است. اگر تعاریف اندیشه محور مد نظر باشد باید روش تحلیل گفتمان انتقادی و فرهنگی بر اساس نظریات فوکو و لاکلاو موفه استفاده نمود ولی اگر تعاریف متن محور مبنای کار محقق باشد لازم است که روش تحلیل گفتمان متن محور همانند روش ون دایک و فرکلاف استفاده نمود.^{۳۶}

تحلیل گفتمان برخلاف تلقی ابتدایی از آن، صرفاً رویه‌ای در تحلیل یافته‌ها نیست، بلکه یک کل روش‌شناختی و نظری است که حاوی مفروضه‌ها هستی‌شناختی و معرفت‌شناسانه درباره نقش زبان در ساخت اجتماعی جهان می‌باشد. به‌علاوه دربرگیرنده مدل نظری و ارائه‌دهنده خطوط راهنمای روش‌شناختی در بررسی موضوعاتی خاص است. به همین رو آن را هم نظریه دانسته‌اند و بهم روش. اثر این امر آنجا نمایان می‌گردد که محقق برای استفاده از تحلیل گفتمان به‌عنوان روش، ناگزیر است مفروضه‌ها فلسفی آن را نیز بپذیرد. در عین حال این امکان برای هر محقق وجود دارد که بسته^{۳۷} خویش را با عناصری از روایت‌های مختلف تحلیل گفتمان و حتی دیدگاه‌های تحلیلی غیرگفتمانی ترکیب کند و به‌کار گیرد. امکان و

^{۳۶} - محقق با توجه به مبانی نظری و نکات ضروری می‌تواند رهیافت‌های مختلف گفتمانی را باهمدیگر ترکیب نماید

^{۳۷} . Package

قابلیت تلفیق در برخی از رویکردهای گفتمانی^{۳۸} را باید یک امتیاز برای آن‌ها محسوب کرد؛ زیرا به فهم گسترده‌تری از موضوع می‌انجامد (Jorgensen 2002: 4).

رویکردهای گفتمانی با تمام تنوع و تفاوت‌هایشان^{۳۹}، در قبول و اذعان بر چند اصل موضوعه هستی‌شناختی و معرفت‌شناختی، اشتراک نظر دارند. برخی از این مفروضه‌ها معرفتی مشترک عبارتند از:

۱- آنچه مهم است و تعیین‌بخش کنش ما می‌باشد، درک ما از واقعیت است و نه خود واقعیت؛ زیرا تا واقعیت ادراک نشود، وجودش برای ما بی‌معنی است.

۲- ادراک واقعیت به واسطه زبان صورت می‌گیرد. زبان خود نیز در بسترهای گفتمانی شکل می‌گیرد. پس واقعیت صرفاً از منظر گفتمانی مشاهده‌پذیر و قابل درک می‌شود.

۳- زبان، بازتاباننده صرف واقعیت‌های از پیش موجود نیست. ما با زبان بازنمودهایی از واقعیت را خلق می‌کنیم و به ساخت واقعیت کمک می‌کنیم.

۴- گفتگو و همپرسه، از شروط مقدماتی شکل‌گیری هر گفتمان است.

^{۳۸} رهیافتهایی نظیر لاکلاو و موفه که همه چیز را گفتمانی می‌دانند، البته جایی را برای نظریه‌های غیرگفتمانی باقی نمی‌گذارند و در مقابل، رهیافت فرکلاف، استفاده از نظریه‌های جامعه‌شناختی را برای تجزیه و تحلیل کردار اجتماعی پیشنهاد می‌کنند (ر.ک. به: Jorgensen 2002)

^{۳۹} برای مطالعه بیشتر درباره تفاوت رهیافتهای گفتمانی (ر.ک. به: Jorgensen

۵- هر گفتار و نوشتار، کنش و جریانی اجتماعی است. یعنی به منزله کنش هستند و در عین حال واجد سرشت و ماهیت اجتماعی می‌باشند.

۶- گفتمان‌ها هم فهم ما از واقعیت شکل می‌دهند و هم تصویری را که از خود داریم.

۷- گفتمان‌ها بسته و نهایی نیستند؛ بلکه بازند و دائم در حال تغییر و تحول می‌باشند. آن‌ها با تغییرات زمانی و مکانی، تغییر پیدا می‌کنند.

۸- گفتمان‌ها بافتمندند و نهادها و بافتهای اجتماعی، نقشی تعیین‌کننده در تحول، حفظ و انتشار یک گفتمان دارند.

۹- علم و دانش، پدیده‌هایی گفتمانی و در نتیجه ایدئولوژیکی - تاریخی هستند (قجری ۱۳۸۷ الف: ۶۶-۶۵).⁴⁰

ب- عناصر و فرایند تحلیل گفتمان

همانگونه که ذکر شد، تحلیل گفتمان یک مجموعه کامل دارای دو بعد روشی و نظری است. در این قسمت، این سطور در تلاش است تا به بعد روشی آن بپردازد. انجام تحلیل گفتمان همانند هر روش دیگری دارای اصول روش‌شناختی، دقایق و عناصری خاصی است. اصول روش‌شناختی تحلیل گفتمان را می‌توان بر اساس دقایق و عناصر اصلی یک تحقیق علمی در ذیل عناوین زیر تقسیم‌بندی و مطالعه نمود:

40 - جهت آشنایی بیشتر با این پیش‌فرضها، نگاه کنید به: (مک‌دانل ۱۳۸۰؛ میلز

۱۳۸۲؛ ون دایک ۱۳۸۲، فرکلاف ۱۳۷۹؛ Jorgensen 2002; Fairclough)

۱. ب. موضوع

اولین گام در انجام یک تحقیق علمی، انتخاب موضوع است. هر رشته علمی موضوعات تحقیقی خاص خود را دارد. محقق بر اساس ملاک و معیارهای مختلفی دست به انتخاب موضوع می‌زند. برخی از روش‌ها برای بررسی برخی از موضوعات و ابعاد آن‌ها مناسب‌تر از سایر روش‌ها بنظر می‌رسند. محقق باید بداند کدام روش برای بررسی موضوع او مناسب‌تر است یا این‌که از یک روش خاص برای بررسی چه موضوعات می‌توان استفاده نمود.

از آنجا که تحلیل گفتمان ریشه در معناکاوی دارد و قصد آن کشف معنای نهفته در پدیده‌های اجتماعی است، می‌توان گفت که برای بررسی هر آنچه واجد معنا است، مناسبیت دارد و به طور خاص روشی بسیار مناسب برای مطالعه موضوعات و پدیده‌های فرهنگی است. با نگاهی به متون تحلیل‌گران تحلیل گفتمان می‌بینیم که آن‌ها موضوعات متعددی را به عنوان موضوع مطالعه تحلیل گفتمان معرفی نموده‌اند. مثلاً، وِن دایک، معتقد است، تحلیل‌گران گفتمان سعی در فهم و نقد عمیق‌تر نابرابری اجتماعی، از جمله نابرابری‌های دارای مبنای جنسیتی، قومی، طبقاتی، اصل و نسبی، مذهبی، زبانی، گرایش‌های جنسی و ... دارند (وِن دایک ۱۳۸۲: ۵۴).

به نظر وُداک، برخی از مسائلی که محققین تحلیل گفتمان دنبال می‌کنند عبارتند از:

۱- آنچه دانش را می‌سازد.

۲- شیوه‌ای که گفتمان‌ها توسط نهادهای اجتماعی ساخته می‌شوند و متقابلاً شیوه‌هایی که نهادهای اجتماعی گفتمان‌ها را می‌سازند.

۳- چگونگی کارکرد ایدئولوژی در نهادهای اجتماعی.

۴- چگونگی دستیابی به قدرت و حفظ آن - (Wodak 2001a: 11 - 12).

دیوید هوارث و یانیس استاوراکاکیس، مسائل کلیدی برای بررسی توسط تحلیل‌گفتمان را از این‌جا فرار می‌دانند: بررسی ایدئولوژیهای ملی‌گرایانه و پوپولیستی، ساخت‌سیاسی، هویت‌های اجتماعی، انواع درگیریهای هژمونیک، منطق کنش جمعی، شکل‌گیری و اجرای سیاست عمومی، ایجاد و از بین بردن نهادهای سیاسی، نظم نوین جهانی، رشد سریع قوم‌گرایی رادیکال، ظهور جنبش‌های جدید اجتماعی، اسطوره‌های سیاسی، مهاجرت‌های دسته‌جمعی، شکل‌گیری ایدئولوژیها و ... (Howarth 2002: 3).

با نگاه به آنچه تحلیل‌گران گفتمان به عنوان موضوعات مناسب برای تحلیل گفتمان معرفی کرده‌اند می‌بینیم که موضوعات متعددی معرفی شده است. این موضوعات، بیشتر جنبه فرهنگی - اندیشه‌ای و معنایی دارند و اگر بعضاً اینگونه نیستند بعد اندیشه‌ای - فرهنگی آنها مد نظر تحلیل‌گران گفتمان است یا اینکه بر اساس مفروضه‌ها تحلیل گفتمان، این تحلیل‌گران معتقدند که هر پدیده‌ای دارای مبنای گفتمانی است و خارج از گفتمان قابل درک و فهم نیست^{۴۱}. لذا، بررسی همین مبنای گفتمانی مد نظرشان است (قجری ۱۳۸۷). با استفاده از تحلیل گفتمان می‌توان موضوعات مختلف فرهنگی و گفتمانها مخلف فرهنگی که در طول دورانهای مختلف شکل گرفتند را

^{۴۱} - به مفروضه‌ها تحلیل گفتمان نگاه کنید.

مورد بررسی قرارداد. مثل: گفتمانهای مختلف شیعی و سنی، گفتمانهای فرهنگی موجود در عصر جدید، گفتمان امام خمینی و

۲.ب. سؤال

هر تحقیق علمی تلاشی منطقی برای پاسخ به یک یا چند سؤال است. در خصوص سؤال تحقیق، هر روش تحقیق باید به این پرسش‌ها پاسخ دهد که روش مذکور به چه نوع سؤال‌هایی پاسخ می‌دهد؟ یا برای پاسخ به چه سؤال‌هایی مناسب‌تر است؟

مشخص کردن نوع سؤال یا سؤال‌هایی که یک روش می‌تواند به آن‌ها پاسخ دهد دارای اهمیت زیادی در روش تحقیق استغ بطوری که رابرت ک. دین می‌گوید: «نخستین و مهم‌ترین شرط برای تفکیک استراتژی‌ها یا روش‌های تحقیق از یکدیگر شناخت نوع پرسشی است که مطرح می‌شود. به طور کلی، پرسشی که با «چه» مطرح می‌شود، می‌تواند از نوع تحقیقی باشد که پژوهشگر درصدد کشف چیز تازه‌ای است (که در آن حالت می‌توان از هر نوع استراتژی یا روش تحقیق استفاده کرد) یا درباره‌ی وضع موجود باشد، که در آن صورت باید تحقیق پیمایشی (زمینه‌یابی) انجام داد یا به بررسی سوابق و پرونده‌ها پرداخت. پرسش‌هایی که با کلمه‌های «چگونه» و «چرا» مطرح می‌شوند برای مواردی مناسب هستند که باید از تحقیق موردی، آزمایشی، یا تاریخی استفاده کرد.» (دین ۱۳۷۶: ۱۲)

اگر بخواهیم بر اساس تقسیم‌بندی رابرت ک، دین از سؤالات تحقیقی، یعنی تقسیم‌بندی سؤالات به سه دسته: سؤال‌هایی که با چه، چرا و چگونه شروع می‌شوند دست به قضاوت در باره نوع سؤال‌هایی که روش تحلیل گفتمان

می‌تواند به آن‌ها پاسخ بدهد بزنیم باید بگوییم که روش تحلیل‌گفتمان می‌تواند به سؤالاتی از هر سه نوع پرسش فوق‌بطور خاص در خصوص معنای موضوعات مختلف اجتماعی و فرهنگی و پاسخ دهد. بعنوان نمونه، به طور کلی، با کمک تحلیل‌گفتمان می‌توان به سؤالات زیر در باره هر گفتمان، پاسخ داد:

- ۱- خصایص آن گفتمان چیست؟ دارای چه عناصری است؟
- ۲- چگونه تکوین یافت؟
- ۳- چرا هژمونیک شد؟
- ۴- چرا دچار از جاکنندگی گردید؟
- ۵- پیامدهای هژمونیک شدن و از جاکنندگی آن چیست؟
- ۶- گفتمان چگونه اعتبار پیدا کرد؟
- ۷- گفتمان چگونه در دسترس قرار گرفت؟
- ۸- چگونه اسطوره‌های گفتمان به پنداره تبدیل شد؟ (قجری ۱۳۸۷ الف و ب)

۳.ب. چارچوب نظری

از آنجا که یکی از خصایص اصلی تحقیق علمی و تفاوت آن با فهم متعارف^{۴۲} نظریه محور بودن آن است؛ یک تحقیق علمی باید مشخص کند از چه نظریه یا نظریه‌هایی بعنوان چارچوب نظری برای بررسی پدیده مورد نظر استفاده می‌کند؟ یا بر چه پایه یا پایه‌های نظری و تئوریک مبتنی است.

در انجام تحلیل‌گفتمان، پس از انتخاب موضوع، تحدید موضوع، مشخص نمودن سؤال یا سؤال‌های تحقیق، باید نظریه یا نظریه‌های گفتمانی‌ای را

⁴² Common sense

که می‌خواهیم با آن دست به بررسی موضوع بزنیم، مشخص نماییم. تحلیل گفتمان دارای رویکردها و نظریه‌های مختلفی است که بر اساس موضوع، هدف، سؤال و علاقه و تعریف گفتمان، محقق یک نظریه یا ترکیبی از نظریه‌های مختلف را گزینش می‌نماید. از رویکردهای مهم گفتمان می‌توان به رویکرد فرهنگی میشل فوکو، ارنستولاکلاو و شننال موفه، رویکرد تاریخی روث وداک، رویکرد کردار گفتمانی نورمن فرکلاف، رویکرد شناختی - اجتماعی ون دایک و رویکرد شبکه‌ی نظام بخش^{۴۳} زیگفرد جاگر اشاره نمود.

در یک تقسیم‌بندی کلی، رویکرد، فوکو و لاکلاو موفه را می‌توان رهیافت فرهنگی انتقادی و رویکردهای فرکلاف، جاگر، وداک و ون دایک را رهیافت زبان‌شناسی انتقادی و متن محور نام نهاد. رهیافت فوکو و لاکلاو و موفه بیشتر رهیافت‌هایی انتزاعی و کلان‌نگر هستند ولی رهیافت‌های زبان‌شناسی انتقادی متن محور و خردنگرتر هستند. ایراد رهیافت اول این است که توان ارائه ابزار عملی برای تحلیل متن و انجام تحقیق تجربی را ندارد و نقدی که بر رهیافت دوم وارد است متوجه جزئی‌نگر بودن آن و عدم توان بررسی پدیده‌های کلان و انتزاعی است. با ترکیبی مناسب و در خور از این دو رهیافت می‌توان این ایراد را بر طرف نمود. مثلاً برای بررسی چگونگی تکوین و چرایی هژمونیک شدن یک گفتمان و شناخت خصایص آن می‌توان نظریه گفتمان لاکلاو موفه را با نظریه نورمن فرکلاف و روث وداک ترکیب نمود^{۴۴}.

43 - Dispositive

۴۴ - نگاه کنید به فجری ۱۳۸۷ الف

۴.ب. شیوه گردآوری داده‌ها

تحلیل‌گفتمان طیف گسترده‌ای از داده‌های زبانی و غیر زبانی - گفتارها، گزارش‌ها و نهادها، همچنین متون و نوشته‌ها را تحلیل می‌کند. تحلیل‌گفتمان به جای داده‌های دست دوم بر داده‌های اولیه و دست اول تأکید دارد. در تحلیل‌گفتمان داده‌های اولیه (گفتاری، نوشتاری و کرداری) انتخاب و سپس مورد تحلیل‌گفتمان واقع می‌شوند.

آن‌گونه که تحلیل‌گران گفتمان می‌گویند، شیوه‌ی منحصر به فردی برای جمع‌آوری داده‌ها در تحلیل‌گفتمان وجود ندارد. تحلیل‌گران گفتمان شیوه‌های مختلفی را برای جمع‌آوری داده‌ها پیشنهاد و بکار برده‌اند. برخی از نویسندگان نامی از شیوه‌های گردآوری داده‌ها به میان نمی‌آورند و برخی دیگر بر شیوه‌های بیرون از جامعه‌شناسی زبان تأکید می‌کنند. روث و داک در مطالعات گفتمان بر کار میدانی و قوم‌نگاری تأکید دارد. رون اسکالن مشاهده مشارکتی را به عنوان اولین ابزار گردآوری داده‌ها مطرح می‌کند ولی از تنوع روش‌های جمع‌آوری داده‌ها حتی پیمایش و گروه‌های متمرکز هم نامی به میان می‌آورد (Meyer 2001: 24).

در مجموع می‌توان گفت، که جهت گردآوری داده‌ها، در تحلیل‌گفتمان، ما با دو حالت روبرو هستیم: نخست، متن خاصی را داریم و می‌خواهیم آن را به شیوه تحلیل‌گفتمان، تحلیل کنیم (گفتمان‌متن محور). دوم، موضوع خاصی را داریم و می‌خواهیم شواهد متنی برای آن گردآوری کنیم (گفتمان نظریه محور). در حالت نخست، روش گردآوری داده‌ها معنایی ندارد ولی در حالت دوم، بر حسب موضوع تحقیق و نوع داده‌های مورد نیاز می‌توان از:

مشاهده مشارکتی، گروه‌های متمرکز، روش اسنادی و کتابخانه‌ای، مصاحبه و حتی پرسشنامه استفاده نمود.

۵.ب. شیوه نمونه‌گیری

شیوه نمونه‌گیری همانطور که برای گردآوری داده‌ها هم ذکر شد در گفتمان متن محور معنایی ندارد و مخصوص گفتمان نظریه محور است. در تحقیقات کیفی از جمله تحلیل گفتمان (نظریه محور)، منطق نمونه‌گیری اساساً متفاوت از منطق نمونه‌گیری آماری است. منطق نمونه‌گیری در مطالعات کیفی مستلزم نمونه‌گیری از موارد برجسته و افراد شاخص یا مستلزم نمونه‌گیری نظری یا مبتنی بر هدف است؛ به معنی اینکه هدف نمونه‌گیری در اینجا، انتخاب نمونه‌هایی است که با نظریه همخوانی داشته باشند و نظریه را بسط دهند یا مقوله‌های نظری را پرکنند و برای انواع متقابل نمونه‌هایی ارائه شود. درحالی‌که نمونه‌گیری کمی به دنبال معرف‌بودن نمونه‌هاست نمونه‌گیری کیفی به دنبال غنای اطلاعات است و موردها بجای تصادفی بصورت ارادی انتخاب می‌شوند (Crabtree & Miller 1992) در مطالعات کیفی هدف از نمونه‌گیری انتخاب موردهایی هست که با ابعاد متغیر وابسته قابل انطباق باشند و بتواند تنوع عوامل بافتی را نشان دهند.

به نظر وداک (۲۰۰۱)، ون دایک (۲۰۰۱) و فرکلاف (۲۰۰۵ و ۲۰۰۱) تحلیل‌گر گفتمان بایستی برای انتخاب نمونه از میان داده‌های بی‌شمار با مشورت متخصصین حوزه مورد مطالعه یک یا چند مورد از برجسته‌ترین داده‌ها، متون و گفتارها را که بخوبی بازنمایی‌کننده‌ی گفتمان مورد نظر هستند بعنوان نمونه انتخاب و سپس آن‌ها را مورد تجزیه و تحلیل قرار

دهند. بنظر میشل می‌یر اگر چه در اکثر مواقع بیان صریحی در باره شیوهی گردآوری داده‌ها وجود ندارد اغلب تحلیل گران‌گفتمان با مجموعه کوچکی از داده‌ها به عنوان نمونه برجسته‌ای از گفتمان‌های خاص روبرو هستند (Meyer 2001: 25)

در مجموع، روش نمونه‌گیری در تحلیل گفتمان (نظریه محور)، نمونه‌گیری نظری و هدفمند با تأکید بر متون و افراد شاخص و برجسته است.

۶.ب. شیوه تجزیه و تحلیل داده‌ها

روش‌های تجزیه و تحلیل در تحلیل گفتمان در همه صورت‌هایش مبتنی بر نظریه است و نظریه‌های و رهیافت‌های مختلف تحلیل گفتمان روش‌های متفاوتی را برای تجزیه و تحلیل پیشنهاد می‌کنند:

رهیافت متن محور

نظریه‌های تحلیل گفتمان متن محور، اغلب سطوح و مقولاتی را برای تجزیه و تحلیل یک متن معرفی می‌کنند که بر اساس آن سطوح و مقولات متن باید مورد تحلیل واقع شود.

ذیلاً، به ترتیب سطوح و مقولاتی را که رهیافت‌شناختی تئون ون دایک و رهیافت کردار گفتمانی نورمن فرکلاف (به عنوان مهمترین نظریه‌های این رهیافت) برای تحلیل متن مناسب می‌دانند، معرفی می‌گردند:

۱-۱-۶ - رویکرد شناختی - اجتماعی^{۴۵} تئون ای. ون دایک: رویکرد شناختی - اجتماعی ون دایک برای تجزیه و تحلیل متن دارای سه سطح

⁴⁵ - cognitive- social approach

است که هر سطح را می‌توان در پاسخ به یک سری سؤال سنجید^{۴۶}. این سطوح عبارتند از:

➤ **تحلیل اجتماعی:** ون دایک در تحلیل بافت اجتماعی بین دو بافت موضوعی و عام تمایز قایل می‌شود. بافت موضوعی شامل: مشارکین، فضا و صحنه، ابزار و سایل صحنه، دانش و نیت‌مندی می‌شود. بافت عام در بردارنده‌ی نهاد، گروه، سازمان، طبقه، قومیت، فرهنگ، سیاست، کشور، مذهب و ... است.

الف - بافت موضوعی

• مشارکین

در خصوص مشارکین محقق باید به سؤال‌ها زیر پاسخ دهد:

- مشارکین دارای چه جنسیت، طبقه، سن، گروه، تحصیلات، موقعیت اجتماعی، نقش، قومیت و حرفه هستند؟ آیا آن‌ها دوستند یا دشمن؟ قدرت دارند یا خیر؟ غالبند یا مغلوب؟

• فضا و صحنه

در خصوص فضا و صحنه، در تجزیه و تحلیل گفتمان، محقق باید به سؤال‌ها زیر پاسخ دهد:

- گفتمان در چه زمان و مکانی تولید و ارایه شده‌است؟
- موقعیت مکانی هر یک از مشارکین چگونه است (جلوتر،

بالتر)؟

۴۶ - این سؤالات توسط نگارنده این مقاله از نظریه ون دایک استخراج و طراحی شده‌اند.

- فضا و صحنه عمومی است یا خصوصی؟ رسمی است یا غیر رسمی؟

• ابزار و وسایل صحنه

در خصوص ابزار و وسایل محقق باید به سؤال زیر پاسخ دهد:

- ابزار و وسایل صحنه چیستند (اونیفورم، پرچم، مبلمان مخصوص، چکش قضاوت) و معنای آن‌ها چیست؟

• دانش و نیت‌مندی

در خصوص دانش و نیت‌مندی محقق باید به سؤال زیر پاسخ دهد:

- معانی تلویحی و پیش‌انگاشتهای گفتمان و کاربران زبان و دانش بافتی مشارکین چیست؟

ب) - بافت عام

به نظر او، دایک، پژوهشگر در خصوص بافت عام باید به پرسش‌های زیر پاسخ دهد:

- این گفتمان مرتبط با چه کنش سطح بالاتری است؟ مثلاً یک سخنرانی ممکن است مرتبط با یک مبارزه انتخاباتی باشد که به نوبه‌ی خود در یک سیستم انتخاباتی و غیره کارکرد دارد.

- گفتمان مرتبط با چه نهاد، گروه، سازمان، طبقه، قومیت، فرهنگ، سیاست، کشور، مذهب و ... است.

- گفتمان چه رابطه‌ای با قدرت دارد؟

- چه کسانی و چه میزان و به چه ابعادی به گفتمان دسترسی دارند؟

- چه کسانی دسترسی ویژه به گفتمان دارند؟

- اصحاب قدرت بر چه مشخصه‌هایی از گفتمان کنترل دارند که بر اساس آن موفق می‌شوند بر دیگران تأثیر بگذارند و به هژمونی دست یابند (کنترل بافت: همانند کنترل مشارکین، زمان، مکان، نقش مشارکین و جایگاهشان، کنترل ساختارهای گفتمانی: همانند انتخاب کلمات، ترتیب کلمات، صفحه‌آرایی گرافیکی، کنش‌های گفتاری، موضوعات، ابزار رتوریک و ...)?

- چه وجهی از گفتار و نوشتار جنبه ایدئولوژیکی دارد؟ بنظر ون‌دایک گفته‌هایی که عقاید گروه را بیان می‌کنند نسبت به گفته‌هایی که امیال شخصی را بیان می‌کنند بیشتر دارای بار ایدئولوژیکی هستند. گفتارهای ایدئولوژیکی بیشتر در مورد انواع اظهاراتی صدق می‌کند

که دارای ضمایری هستند که گروه‌های اجتماعی را نمایندگی می‌کند، مثل
"ما" ۴۷.

➤ **تحلیل شناختی:** بعد شناختی‌گفتمان شامل درک، فهم، تفسیر، معنا و مفاهیم دیگری است که به قلمرو ذهن تعلق دارند. ون دایک برای توضیح بعد شناختی‌گفتمان از مفاهیمی چون مدل‌های ذهنی به معنی درک کاربران زبان از واقعه‌ای که متن در باره آن است و سناریوها به معنی

۴۷ - ون دایک تحلیل‌گفتمان را در یک مثلث مفهومی که جامعه، گفتمان و شناخت اجتماعی را به هم پیوند می‌زند ارائه می‌دهد. در این رهیافت، ایدئولوژی‌ها چارچوب‌های بنیادی برای سازماندهی آن دسته از شناخت‌های اجتماعی هستند که در میان اعضای گروه‌ها، سازمانها، و نهادهای اجتماعی مشترکند. از این بابت ایدئولوژی‌ها هم شناختی و هم اجتماعی هستند و امکان پیوند بین سطح خرد و کلان را امکان‌پذیر می‌سازند. بنظر ون دایک ایدئولوژی ممکن است بگونه‌ای مستقیم و غالباً غیرمستقیم و متغیر در گفتار و نوشتار بیان شود. غالب ساختارهای گفتمانی ممکن است دارای کارکرد ایدئولوژیکی باشند همانند: عناوین روزنامه (بعنوان برجسته سازی)، آهنگ کلام، ساختار نحوی و معنایی، بلندی صدا، تکیه‌ی خاص، حروف‌چاپی بزرگ، نحو) حذف یا عدم حذف عاملیت، تأکید بر عاملیت، برجسته‌سازی و کوچک‌سازی، واژگان (مثبت و منفی) و ترتیب واژگان، معناشناسی موضعی (ضمنی گذاشتن اطلاعات زاینخش برای گروه خود، حسن تعبیر، شگردهای تکذیب همانند انکار ظاهری، امتیاز دادن ظاهری)، معنا شناسی عام (سرفصل و کلان ساختار همانند تقدم و تأخر اجزای کلی‌گفتمان)، رتوریک همانند تکرار، قافیه، استعاره (تحقیر آمیز نسبت به دشمن و افتخار آمیز نسبت به خودی مثلاً صدام را هیتلر خطاب کردن)، مبالغه کردن و کوچک نشان دادن، اغراق، حسن تعبیر، تعدیل، تخفیف.

اطلاعات مفروض و دانش پیش‌انگاشته شده درباره آن رویداد و مدل بافتاری به معنی مدل ذهنی ویژه‌ای از زمینه آن رویداد استفاده می‌کند.^{۴۸} در تجزیه و تحلیل گفتمان، محقق در تحلیل سطح شناختی، باید به سؤالات زیر پاسخ دهد:

۴۸ - ون دایک سطح شناختی را شامل ابعاد زیر می‌داند:

۱-۲. شناخت اجتماعی

- ارزشهای اجتماعی - فرهنگی : مثل بصیرت، صداقت، همبستگی و برابری
- ایدئولوژیها: مثل نژادپرستی، جنسیت‌گرایی، فیمینیستی، طرفداری از محیط زیست و ..
- نظام‌های نگرش: مثلاً درباره‌ی تبعیض مثبت، طرفداری از تکثر فرهنگی و ..
- دانش اجتماعی - فرهنگی : بطورمثال در باره‌ی جامعه، گروهها، زبان و ...

۲-۲. شناخت شخصی

۱-۲-۲. عام (فارغ از بافت)

- ارزشهای شخصی: انتخابهای شخصی از میان ارزشهای اجتماعی
 - ایدئولوژی‌های شخصی: تفسیرهای شخصی از ایدئولوژی‌های گروهی
 - نگرشهای شخصی: نظامهای عقاید شخصی
 - دانش شخصی: اطلاعات زندگی‌نامه‌ای، تجارب پیشین
- ۲-۲-۲. خاص (مقید به بافت)

- مدلها: بازنمودهای موردی کنشها و رویدادهای جاری و مشخص
- مدلهای بافتی: بازنمودهای موردی بافت گفتار
- طرحهای ذهنی و بازنمودهای کنشها (گفتاری)
- ساخت ذهنی معنای متن بر اساس مدلها "متن بنیاد"
- انتخاب ذهنی (استژایک) ساختار گفتمان (سبک و غیره) (ون دایک ۱۳۸۲):

(۴۳۲)

- ارزش‌های اجتماعی- فرهنگی ، ایدئولوژی‌ها، نظام‌های نگرش، دانش اجتماعی- فرهنگی ، کاربران زبان چیست؟
- ارزش‌های شخصی، ایدئولوژی‌های شخصی، نگرش‌های شخصی و دانش شخصی اطلاعات تولید کننده (تولیدکنندگان) متن چیست؟
- مدل‌های ذهنی، سناریوها، و مدل‌های بافتاری کاربران زبان کدامند؟

➤ **تحلیل گفتمان:** این سطح در بردارنده ساختارهای گوناگون گفتار و نوشتار است ساختاری متنی دارای ابعادی است که محقق در هر کدام از ابعاد باید سعی کند به سؤالاتی پاسخ بدهد که :

الف- صدا، بدنه و تصویر

- چگونه تلفظ، تأکید، آهنگ جمله، بلندی صدا و سایر مشخصه‌های آوایی در ایجاد ساختارهای نوعی گفتمان مشارکت می‌کنند؟

- چه انواعی از کنش‌های غیرکلامی مانند ایما و اشاره، حرکات صورت، طرز قرار گرفتن بدن، فاصله‌ی سخن‌گویان، تشویق و خنده وجود دارد؟

ب- ترتیب و شکل

- ساختار نحوی جمله چگونه است؟ ترتیب واژه‌ها، جمله‌ها و جمله‌واره‌ها به چه شکل است؟ شکل جمله‌های متن یا گفتگو چگونه از جمله‌های پیرامونی خود تأثیر می‌پذیرد؟

ج- معنا

در حالیکه نحو بر ساختار صوری جمله‌ها تأکید دارد، معناشناسی گفتمان عمدتاً به بررسی ساختارگزاره‌ها و مخصوصاً رابطه‌ای میان گزاره‌ها در

فصلنامه تخصصی جامعه‌شناسی کاربردی شماره ۱۴۰۰ زمستان

گفتمان می‌پردازد. انسجام مفهوم مرکزی در معناشناسی است. انسجام دو نوع است: موضعی و کلی. انسجام موضعی یک متن، به معنی این است که گزاره‌های یک متن به واقعیات مرتبط به هم دلالت کنند. این ارتباط می‌تواند زمانی، شرطی، علی، تبعی، مفهومی، کارکردی و ارجاعی باشد. انسجام سطح خرد و موضعی رابطه‌ی بین جملات و انسجام سطح کلان و کلی معنای کل گفتمان را در نظر دارد.

در خصوص معنا محقق باید به پرسش‌های زیر پاسخ دهد:

- چگونه معانی جمله‌ها- یا گزاره‌ها- در یک گفتمان با یکدیگر انسجام می‌یابند؟ سطح رابطه‌ی گزاره‌ها یا جملات دارای چه ماهیت کارکردی است (تعمیم بخش، تصویرساز(با استفاده از مثال)، تقابلی، تخصیص دهنده)؟
 - گزاره‌ها یا جمله‌های گفتمان به کدام رخداد واقعی یا خیالی که مردم در باره آن صحبت می‌کنند ارجاع می‌دهند(ارجاع مصداقی)؟ یا گفتمان در مورد چه کسی یا چه چیزی حرف می‌زند؟ این گفتار و نوشتار در باره چیست؟ به چه معناست و چه دلالت‌های برای کاربران زبان دارد؟
 - سرفصل‌ها و دزون مایه‌های متن چیستند؟
 - استلزام و پیش‌فرضها (معانی ضمنی) متن کدامند؟
- د- سبک

- گفتمان دارای چه نوع سبکی است؟ برحسب ژانر(مثلاً داستان در مقابل گزارش)، بر حسب گروه(زنان در مقابل مردان)، بر حسب یک موقعیت اجتماعی(رسمی در مقابل غیر رسمی)، بر حسب یک دوران ادبی(کلاسیک در مقابل رمانتیک)، بر حسب فرهنگ(غربی در مقابل اسلامی و شرقی ...).

ه- رتوریک

در حالیکه هر گفتمانی لزوماً سبکی دارد، اما همه‌ی گفتمان‌ها دارای صنایع بیانی و ساختارهای رتوریکی مانند تجانس‌آوایی، قافیه، طنز، کنایه، استعاره، اغراق و غیره نیستند. بنابر این، تحلیل رتوریکی خود را بر تمهیدات اقناعی مانند تکرارهای غیر منتظره، ترتیب واژگونی کلمات، ساختارهای ناکامل یا تغییرات معنایی متمرکز می‌کنند. پس محقق باید به سؤال زیر پاسخ گوید:

- گفتمان دارای چه تمهیدات اقناعی است؟ آیا از کنایه، اغراق و استعاره استفاده نموده‌است؟
و طرح‌واره‌ها

طرح‌واره مرتبط با شکل کلی یک متن یا گفتگو همانند عنوان، مقدمه، بدنه، نتیجه‌گیری و پایان است و محقق در این خصوص باید به سؤال زیر پاسخ دهد:

- متن دارای چه ساختار طرح‌واره‌ای است؟ (ون دایک ۱۳۷۷،
Van Dijk 2001)

۱-۶-۲- رهیافت کردار گفتمانی فرکلاف: در این رهیافت، فرکلاف بر تجزیه و تحلیل گفتمان در سه بعد مرتبط با هم تأکید دارد و هرکدام از ابعاد را با مطرح نمودن یکسری سؤال‌های خاص که باید به آن‌ها پاسخ داده شود عملیاتی می‌کند. در تحلیل او حرکتی از تفسیر به بحث توصیف و بالعکس وجود دارد. حرکتی از تفسیر کردارهای گفتمانی به توصیف متن و به تفسیر هر دو اینها در سایه کردارهای اجتماعی‌ای که گفتمان در آن واقع شده است، وجود دارد. بنظر فرکلاف، این ترتیب ضرورتی ندارد و

می‌توان تحلیل را با توصیف متن یا تحلیل کردار اجتماعی آغاز نمود این انتخاب بستگی به مقاصد و تأکیدات تحلیل دارد. بنظر فرکلاف تقدم‌دادن به تحلیل فرایندهای گفتمانی برای مطالعه تغییر اجتماعی مناسب‌تر است (Fairclough 2001: 231). ابعاد سه‌گانه‌ای که فرکلاف برای تجزیه و تحلیل گفتمان مطرح می‌نمایند عبارتند از:

➤ **کردار گفتمانی:** کردار گفتمانی در بردارنده‌ی فرایندهای تولید، توزیع و مصرف متون است بطور خلاصه، فرکلاف در مطالعه کردار گفتمانی ابعاد زیر را بررسی می‌کند:

الف - بیناگفتمانیت: بیناگفتمانیت به تولید متون توجه دارد. هدف تحلیل، در اینجا این است که ببینیم چه انواع گفتمانی‌ای چگونه در نمونه‌های گفتمانی تحت بررسی به کار گرفته می‌شوند. بنظر فرکلاف، برای بررسی بیناگفتمانیت باید به سؤالات زیر پاسخ داد:

- آیا شیوه‌ی مشخصی برای توصیف نمودن نمونه بطور کلی (بر حسب ژانر) وجود دارد؟ (اگر بله، متضمن چه چیزی درباره چگونگی تولید، توزیع و مصرف نمونه است)؟

- آیا نمونه از بیش از یک ژانر استفاده نموده است؟

- چه انواع فعالیت؟ سبک‌ها، گفتمان‌ها بکار گرفته می‌شوند؟ (آیا می‌توان سبک‌ها را بر طبق وجوه زمانی، دستوری و وجوه رتوریک مشخص نمود؟)

- آیا ویژگی‌های بیناگفتمانی نمونه‌ی گفتمانی نسبتاً متعارف است یا نسبتاً ابتکاری است؟

ب- **زنجیره‌های بینامتنی:** زنجیره‌های بینامتنی به توزیع متون اشاره دارد. در اینجا هدف تحلیل، تعیین توزیع یک نمونه گفتمانی بوسیله توصیف زنجیره‌های بینامتنی‌ای است که وارد آن می‌شود. یعنی انواع متونی که به آن‌ها تبدیل یا از آن‌ها خارج می‌شود. محقق در بررسی زنجیره بینامتنی باید به سؤال‌های زیر پاسخ دهد:

- این نوع نمونه گفتمانی چه انواعی از تغییرات را از سر گذرانده است؟

آیا زنجیره‌های بینامتنی نسبتاً ثابت یا در حال تغییر یا به چالش طلبیده شده‌اند؟ آیا نشانه‌هایی وجود دارد که تولید کننده متن بیش از یک نوع مخاطب را مد نظر داشته است؟

ج- **انسجام**^{۴۹}: انسجام به مصرف متون اشاره دارد. در اینجا هدف تحلیل، در نظر گرفتن، استلزامات تفسیری ویژگی‌های بینامتنی و بیناگفتمانی نمونه گفتمانی است. این مسئله، تحلیل‌گر را در تحلیل خواننده یعنی چگونگی تفسیر متون درگیر می‌کند. محقق در بررسی انسجام باید به سؤال‌های زیر پاسخ دهد:

- متن چه مقدار برای مفسران خاص ناهمگون و مبهم است و متعاقباً چه مقدار کار استنباطی موردنیاز است؟ (این مسئله، مستقیماً به ابعاد بینامتنی ساخت سوژه‌ها در گفتمان مربوط می‌شود).

- آیا نمونه دارای خوانش‌های مخالف است؟ از طرف چه نوع خواننده‌ای؟

د- **شرایط کردار گفتمانی**^{۵۰}: شرایط کردارگفتمانی، جنبه‌های نهادی و اجتماعی گفتمان را لحاظ می‌کند. در تحلیل شرایط کردارگفتمانی، هدف کردارهای اجتماعی تولید و مصرف همراه با نوع گفتمان که نمونه بازنمایی کننده آن است می‌باشد (که ممکن است با ژانرش مرتبط باشد؛ اولین سؤال زیر عنوان بیناگفتمانیت را ببینید). محقق در بررسی شرایط کردار گفتمانی باید به سؤال‌های زیر پاسخ دهد:

- متن بطور جمعی تولید (مصرف) شده یا فردی؟
 - آیا مراحل قابل تمایزی در تولید وجود دارد؟ آیا سازنده^{۵۱}، نویسنده و بازیگر یکی هستند یا متفاوتند؟
 - نمونه، دارای چه نوع آثار غیرگفتمانی ای است؟
- ه- بیناگفتمانیت آشکار**: بیناگفتمانیت آشکار منطقه‌ای خاکستری بین کردارگفتمانی و متن است. بیناگفتمانیت موجد سؤال‌هایی در مورد آن چیزی است که در تولید یک متن به وقوع می‌پیوندد و همچنین با خصایصی که در سطح متن آشکار هستند مرتبط می‌باشد. هدف تحلیل در اینجا، تعیین این است که چه متون دیگر در ساخت متن تحت بررسی، مورد استفاده قرار گرفته‌اند و چگونه ژانرها در وجوه بینامتنیت آشکار با یکدیگر تفاوت دارند.

و- **بازنمایی گفتمان**: در بازنمایی گفتمان محقق باید به سؤالات زیر پاسخ دهد:

- بازنمایی مستقیم یا غیر مستقیم است؟

⁵⁰ conditions of discourse practice

⁵¹ animator

- چه چیزی بازنمایی شده است؟ جنبه‌های بافتی و سبک یا فقط معنای اندیشگانی؟

- آیا گفتمان بازنمایی شده بطور آشکار مشخص شده است؟ یا به صدای گفتمان بازنمایی کننده ترجمه شده است؟

- گفتمان بازنمایی شده چگونه در گفتمان بازنمایی کننده بافتمند شده است؟

ز- پیش فرض: در اینجا باید به سؤالهای زیر پاسخ داد:

- پیش فرض‌ها چگونه در متن مشخص می‌شوند؟

- آیا بین پیش فرضهای متن و متون قبلی دیگر یا متون قبلی تولید کننده متن ارتباطاتی دارد؟

- آیا پیش فرضها صادقانه هستند یا عوام فریبانه؟

- آیا آنها جدلی هستند (همانند جملات منفی)؟

- آیا نمونه‌های فرا گفتمانی یا کنایه آمیز وجود دارد؟

➤ متن: بنظر فرکلاف، بنا به دلایلی ما هرگز بدون برخی ارجاعات به تولید متن یا تفسیر نمی‌توانیم در باره‌ی خصایص متن صحبت کنیم. بدلیل این همپوشی، این تقسیم‌بندی تحلیلی بین تحلیل متن و کردارگفتمانی یک تقسیم‌بندی قطعی و دقیق نیست. جایی که خصایص صوری متن غالب‌تر است با تحلیل متن روبرو هستیم و جایی که فرایندهای تولیدی و تفسیری برجستگی بیشتری دارند با تحلیل کردارگفتمانی مواجه می‌باشیم.

فرکلاف معتقد است که همه خصایص متنی برای تحلیل گفتمان مهم نیستند. و در میان این خصایص بر حسب هدف، موضوع و سؤالات تحقیق باید دست به‌گزینش زد. بطور خلاصه؛ فرکلاف برای تحلیل متن بر موارد زیر تأکید دارد.

الف- کنترل تعاملی^{۵۲}: در اینجا، هدف توصیف ویژگی‌های سازمانی پهن‌دامنه تعاملاتی است که عملکرد و کنترل تعاملات به آن‌ها وابسته است. سؤال‌های مهم در خصوص این مقوله عبارتند از:

- چه کسی تعاملات را در این سطح کنترل می‌کند؟ تا چه حد کنترل دو جانبه یا چند جانبه و تا چه حد نامتقارن است و بوسیله یک مشارک اعمال می‌شود؟

- چه نوع قواعد نوبت‌گیری حاکم است؟ آیا حقوق و وظایف مشارکان (با توجه به همپوشی یا سکوت بعنوان مثال) متقارن یا نامتقارن است؟

- چه نوع ساختار تبادل حاکم است؟

- چه نوع موضوعات معرفی می‌شوند، توسعه می‌یابند و جا می‌افتند؟ کنترل موضوع متقارن است یا نامتقارن؟

- دستورات جلسه و برنامه‌ها چگونه و توسط چه کسی مشخص می‌شود؟ آن‌ها چگونه و توسط چه کسی اداره می‌شوند؟ آیا مشارکی پاره‌گفته‌ها دیگران را ارزیابی می‌کند.

⁵²interactional control

- تا چه حد برای مشارکان تعاملات صورتبندی می‌شوند؟ این صورتبندیها چه کارکردهایی دارند و کدام مشارک یا مشارکان آن‌ها را در صورتبندی می‌کنند؟

ب- پیوستگی^{۵۳}: اینجا هدف نشان دادن این است که چگونه عبارات و جملات در متن به همدیگر متصل می‌شوند. این مسئله مرتبط با توصیف وجه رتوریکی^{۵۴} متن: ساختار متن بعنوان یک شیوه‌ی جدل، روایت و غیره است. پژوهشگر در خصوص مسئله‌ی پیوستگی باید به سؤالهای زیر پاسخ دهد:

- چه روابط کارکردی بین عبارات و جملات متن وجود دارد؟

- آیا نشانه‌هایی برای پیوستگی روابط کارکردی در سطح متن بصورت آشکار وجود دارد؟ چه نوع از نشانه‌هایی (ارجاع، واژگانی، حذف به قرینه، حرف ربط) بیشتر استفاده شده است؟

ج- رعایت ادب^{۵۵}: هدف در اینجا تعیین این است که کدام استراتژی‌های رعایت ادب بیشتر در نمونه استفاده شده‌اند، آیا تفاوت‌هایی بین مشارکان وجود دارد و این ویژگی‌ها درباره‌ی روابط اجتماعی بین مشارکان چه می‌گویند. پژوهشگر در خصوص رعایت ادب باید به سؤال زیر پاسخ دهد:

کدام استراتژی‌های ادب (ادب منفی، ادب مثبت، به طور غیر رسمی)، توسط چه کسی و با چه منظوری استفاده می‌شود؟

⁵³ cohesion

⁵⁴ rhetorical mode

⁵⁵ politeness

د- **روح جمعی**^{۵۶}: هدف در اینجا به هم پیوند دادن خصایص متنوعی است که «ما» یا هویت‌های اجتماعی در نمونه را می‌سازند، روح جمعی نه فقط در بردارندهٔ گفتمان بلکه کل ابعاد گفتمان است. هر کدام از مقوله‌های تحلیلی که در اینجا فهرست شده‌اند ممکن است و می‌توانند با روح جمعی مرتبط باشند.

ه- **گرامر**: فرکلاف، سه بعد گرامری جمله‌واره‌ها^{۵۷} را در اینجا متمایز می‌کند: حالت‌متعدی^{۵۸}، مبتدا^{۵۹} و وجهی^{۶۰} دستوری. این ابعاد بطور خاص با کارکردهای متنی، اندیشگانی و بینافردی زبان مرتبط هستند.

۱- **حالت متعدی**: هدف اینجا بررسی این است که آیا انواع فرایندها و مشارکان خاصی در متن مورد توجه واقع شده‌اند، در مورد ساختار معلوم یا مجهول چه گزینش‌هایی به عمل آمده است و اسمی‌سازی فرایند دارای چه اهمیتی است. یک مسئله مهم در اینجا عاملیت، بیان علیت و اسناد پاسخگویی است. در اینجا محقق باید به سؤالات زیر پاسخ دهد:

- چه نوع فرایندهایی (کنش، رویداد، رابطه‌ی، ذهنی) بیشتر استفاده می‌شود و چه عواملی ممکن است برای این کار در نظر گرفته شود؟

- آیا استعاره دستوری خصیصه‌ای مهم است؟

⁵⁶ Ethos

⁵⁷ clause

⁵⁸ transitivity

⁵⁹ theme

⁶⁰ modality

- آیا عبارات مجهول یا اسمی‌سازی‌ها فراوند و اگر چنین است آن‌ها دارای چه کارکردهایی هستند؟

۲- **مبتدا:** در اینجا هدف بررسی ساختار قابل‌تشخیص در ساختار مبتدایی (آغازگری) متن در انتخاب مبتدا برای جمله‌واره‌هاست.
- ساختار مبتدایی متن چیست و چه بیش فرض‌هایی (برای مثال درباره ساخت دانش یا کردار) در آن نهفته است؟

- آیا مبتداهای مشخصی به کرات تکرار شده‌اند و اگر چنین است انگیزه‌های آن‌ها چیست؟

۳ **وجه دستوری:** در اینجا مسئله مهم ارزیابی اهمیت نسبی ویژگی‌های وجوه دستوری برای (الف) روابط اجتماعی در گفت‌وگو و (ب) کنترل بازنمایی‌های واقعیت است. در این خصوص پژوهشگر باید به این سؤالها پاسخ دهد:

- چه نوع از وجوه دستوری بیشتر تکرار می‌شود؟

- آیا وجوه دستوری غالباً فاعلی هستند یا مفعولی؟

- چه ویژگی‌های وجهی (فعل‌های وجهی، قیده‌های وجهی و غیر) بیشتر بکار می‌روند؟

و-- **واژه پردازی**^{۶۱}: اینجا هدف مقایسه شیوه بیان معانی در قالب واژه‌ها با شیوه‌ای که آن‌ها در متون دیگر بیان می‌شوند و همچنین شناسایی

⁶¹ wording

دیدگاه تفسیری است که پایه و اساس این نوع واژه‌پردازی می‌باشد. در خصوص واژه‌پردازی پژوهشگر باید به پرسشهای زیر پاسخ بدهد:

- آیا متن دارای واژگانی جدید است و اگر چنین است آن‌ها دارای چه اهمیت نظری، فرهنگی و ایدئولوژیکی هستند؟

- چه روابط بینامتنی‌ای برای واژه‌پردازی در متن مور استفاده واقع می‌شود؟

- آیا متن نشان از تجدیدنظر و واژه‌پردازیهای فوق‌العاده (در مقابل با واژه‌پردازیهای دیگر) در قلمروهای معنای خاصی دارد؟

➤ **زیر استعاره:** هدف اینجا مشخص کردن استعاره‌های بکاررفته در نمونه‌ی گفتمانی در مقایسه با استعاره‌های بکاررفته برای معانی مشابه در جاهای دیگر و تعیین عوامل (فرهنگی، ایدئولوژیکی و غیره) مشخص‌کننده‌ی انتخاب استعاره و تأثیر استعاره بر فکر و عمل می‌باشد.

➤ **کردار اجتماعی:** فرکلاف گفتمان را در بعد کردار اجتماعی در رابطه‌ی با ایدئولوژی و قدرت مورد بحث قرار می‌دهد. او گفتمان را در درون برداشتی از قدرت بعنوان هژمونی و برداشتی از بسط روابط قدرت بعنوان مبارزه هژمونیک قرار می‌دهد.

در تحلیل کردار اجتماعی، هدف عمده، مشخص نمودن ماهیت کردار اجتماعی که کردار گفتمانی بخشی از آن و پایه‌ای برای تعیین چرایی بودن کردار گفتمانی آنگونه که هست و تأثیرات کردار گفتمانی بر روی کردار اجتماعی است، می‌باشد. در این قسمت باید بافت اجتماعی گفتمان و نظم گفتمان را مد نظر قرار داد.

۱- **بافت اجتماعی گفتمان:** در تحلیل بافت اجتماعی گفتمان هدف تعیین روابط اجتماعی و هژمونیک و ساختارهایی است که بافت این نمونه خاص از کردار اجتماعی و گفتمانی را تشکیل می‌دهد. در اینجا باید به سؤال‌های زیر پاسخ داد:

- روابط این نمونه با این ساختارها و روابط چگونه است (آیا متعارف و هنجاری است یا خلاق و ابتکاری یا مغایر با آن‌ها است؟) و چه اثراتی در باز تولید یا تغییر آن‌ها دارد؟

۲- **نظم‌های گفتمان:** هدف اینجا تعیین روابط نمونه‌ی کردار اجتماعی و گفتمانی با نظم‌های گفتمانی که از آن ناشی می‌شود و اثرات باز تولید کننده یا تغییر دهنده‌ی نظم‌های گفتمانی است که به آن کمک می‌کنند (Fairclough 2001, 1992 & 1995)

رهیافت نظریه محور

نظریات تحلیل گفتمان نظریه محور همانند رویکرد فرهنگی فوکو و لاکلاو موفه، هم برای تحلیل گفتمان سطوح و مقولات متعددی را مطرح می‌کنند که گفتمان‌ها بر اساس آن‌ها مورد تجزیه و تحلیل واقع می‌شوند. به دلیل ظرفیت این مقال، در این جا صرفاً شیوه رویکرد فرهنگی لاکلاو و موفه برای تجزیه و تحلیل گفتمان معرفی می‌گردد:

لاکلاو و موفه از نظریه پردازان مهم تحلیل گفتمان و متعلق به مکتب پسا ساختارگرایی هستند. این دو، کار خود در خصوص گفتمان را با نقد تمایز میان گفتمانی و غیر گفتمانی توسط فوکو آغاز می‌کنند. لاکلاو و موفه دارای دو نظریه‌ی معنا و اجتماعی هستند. نظریه‌ی معنای آن‌ها برای

توصیف گفتمان و نظریه‌ی اجتماع‌شان برای بررسی چگونگی تکوین و چرایی هژمونیک شدن گفتمان مناسب است.

تحلیل گفتمان لاکلاو موفه برای تحلیل گفتمان در سطح کلان و گفتمان به معنی نظام معنایی و نظام از اندیشه‌ها کارآیی دارد. تجزیه و تحلیل گفتمان بر اساس رویکرد فرهنگی لاکلاو و موفه را می‌توان در مراحل سه‌گانه زیر تلخیص نمود:

مرحله‌ی اول: توصیف گفتمان‌ها: در این مرحله گفتمان‌های موجود بر اساس اسناد و مدارک موجود و سایر تحلیل‌های صورت‌گرفته در نظم گفتمان شناسایی و سپس توصیف گفتمانی می‌شوند.

بر پایه‌ی نظریه‌ی لاکلاو و موفه برای توصیف نظم گفتمان و گفتمان‌ها محقق باید به سوالات زیر پاسخ دهد:

- گفتمان‌ها به چه جنبه‌هایی از جهان معنا می‌دهند؟ چه معنایی به این جنبه می‌دهد؟
- نقطه‌ها نقاط کانونی^{۶۲} هر گفتمان کدامند؟
- دال برتر^{۶۳} هر گفتمان چیست؟
- دال تهی^{۶۴} هر گفتمان چیست؟
- دقایق^{۶۵} هر گفتمان چیستند و چگونه در اطراف دال برتر یا نقطه‌ی کانونی یا دال تهی مفصل‌بندی^{۶۶} می‌شوند؟

⁶² ntnodal point

⁶³ - Master signifier

⁶⁴ - Empty signifier

⁶⁵ -Moments

⁶⁶ -Articulation

- براساس منطق تمایز در هر گفتمان چه خرده‌گفتمان‌هایی یافت می‌شود؟
 - اسطوره^{۶۷} هر گفتمان چیست؟ هر گفتمان چه چیزی را نفی می‌کند و چه وضع مطلوب و آرمانی‌ای را پیشنهاد می‌کند؟
 - هر گفتمان چه سوژه‌هایی را خلق می‌کند؟
 - با توجه به منطق هم‌ارزی و تمایز هر سوژه دارای چه هویتی است و چگونه تعریف می‌شود؟
 - [۲] موقعیت‌های سوژه‌ای^{۶۸} هر گفتمان کدامند؟
- مرحله دوم : چگونگی تکوین گفتمان:** برای بررسی چگونگی تکوین گفتمان لاکلاو و موفه از سه مفهوم بینامتنیت، بیناگفتمانی و غیریت‌سازی استفاده می‌کنند و معتقدند که هر گفتمان بطور بینامتنی و بیناگفتمانی بواسطه‌ی فرایند غیریت‌سازی شکل می‌گیرد^{۶۹}. این مرحله را می‌توان در سؤالی زیر تلخیص کرد:
- گفتمان دارای چه جنبه‌های بیناگفتمانی است؟
 - گفتمان دارای چه جنبه بینامتنی است؟
 - غیر یا غیرهایی هر گفتمان کدامند؟
 - هر گفتمان غیر چه گفتمان یا گفتمان‌هایی است؟

⁶⁷ - Myth

⁶⁸- Subject position

⁶⁹ - لاکلاو و موفه خودشان این مفاهیم را بخوبی عملیاتی نمی‌کنند که می‌توان برای رفع این نقیصه از سایر رویکردها استفاده نمود یا دست به بسط نظریه‌ی آنها زد

- غیر سازنده هر گفتمان چه گفتمان یا احتمالاً گفتمان‌هایی است؟
- چه دالهای شناور^{۷۰} محل تنازع است و گفتمان‌های مختلف چگونه به این دالها معنا می‌دهند؟
- غیریت‌سازی شدید است یا رقیق؟
- چه هویت‌هایی توسط هر گفتمان طرد می‌شوند (بر اساس منطق هم‌ارزی و تفاوت)؟
- شیوه‌ی جبهه‌بندی سیاسی چگونه است؟ هر جبهه متشکل از چه گفتمان یا گفتمان‌هایی است؟
- از چه ابزار زبان شناختی‌ای برای غیریت‌سازی استفاده شده است؟ (ما- آن‌ها، خودی- غیرخودی، دوست- دشمن و ...).
- مرحله‌ی سوم: چرایی هژمونیک شدن گفتمان:** برای نشان داد چرایی هژمونیک شدن و عوامل زبانی و غیر زبانی اثرگذار در هژمونیک شدن باید مفاهیم اعتباری و در دسترسی، هژمونی، عاملان سیاسی و طرد و برجسته‌سازی با کمک سؤالات زیر مورد تجزیه و تحلیل قرار گیرند:
- ۱- **عامل سیاسی^{۷۱}:** برای بررسی عاملیت سیاسی باید به سؤالات زیر پاسخ داد:
 - عامل یا عاملان سیاسی برجسته هر گفتمان چه کسانی هستند؟
 - این عامل یا عاملان سیاسی دست به چه اقداماتی و فعالیت‌هایی زدند؟ و نقش آن‌ها چه بود؟

⁷⁰ - Floating signifier

⁷¹- Political subjects

- نقش عامل یا عاملان سیاسی در هژمونیک شدن گفتمان هژمونیک شده چه بود؟
- ۲- در دسترس بودن^{۷۲}: در دسترس بودن گفتمان را می‌توان با سؤالات زیر تجزیه و تحلیل نمود:
 - چه گفتمان‌هایی در دوره‌ی مورد نظر در دسترس هستند؟
 - هر گفتمان چگونه در دسترس قرار می‌گیرد؟ شبکه یا عاملان در دسترس قرار دادن گفتمان کدامند؟ گفتمان چگونه توزیع می‌شود؟
 - میزان در دسترس بودن هر گفتمان در مقایسه با گفتمان‌های دیگر چگونه است؟
- ۳- **طررد و برجسته‌سازی**^{۷۳}: در تجزیه و تحلیل طرد و برجسته‌سازی محقق باید به سؤالات زیر پاسخ دهد:
 - هر گفتمان از چه ابزار زبانی (زبان شناختی) و استراتژی‌های گفتمانی و موضوعات رتوریک^{۷۴} برای طرد و برجسته‌سازی استفاده نمود؟
 - هر گفتمان از چه ابزار طرد و برجسته‌سازی غیر زبانی استفاده نمود؟
 - هر گفتمان چه معانی، هویتها و کردارهایی و .. را برجسته می‌نماید؟

⁷² - Availability

⁷³ - Exclusive and Foregrounding

⁷⁴ - Topi

- هر گفتمان چه معانی، هویتها و کردارهایی و..... را
طرد می‌کند؟

۴- اعتبار ۷۵: اعتبار هر گفتمان را می‌توان با سؤالات زیر تجزیه و تحلیل
نمود:

- خواستها، آرزوها و ذهنیت اکثریت مردم چه بود؟

- هر گفتمان در چه مواردی با خواست و ذهنیت مردم منطبق بود و در
چه مواردی انطباق نداشت؟

- با توجه به موارد بالا کدام گفتمان از انطباق بیشتری با
خواست مردم برخوردار بود؟

۴- هژمونی: برای تجزیه و تحلیل هژمونی باید به سؤالات زیر پاسخ گفت:

- آنچه گفتمانی و با استفاده از چه ابزار زبانی و غیر زبانی توانست بر دیگر
گفتمان‌ها غلبه پیدا کند و آن‌ها را به حاشیه براند؟

- گفتمان هژمونیک، در هژمونیک شدن خود از اتحاد با چه گفتمان‌هایی،
چگونه و با چه شیوه‌هایی بهره برد؟ (Laclau & Muffe 1985 و
قجری ۱۳۸۷ الف)

لازم به ذکر است که با لحاظ کردن نکات ضروری، برای تجزیه و تحلیل
گفتمان‌ها، می‌توان این رویکردهای گفتمانی و در نتیجه مقولات آن‌ها را با
همدیگر تلفیق نمود (قجری ۱۳۸۷ الف).

۷. ب. معیارهای ارزیابی کیفیت

یکی از مسایل مهم در تحقیق ارزیابی کیفیت یافته‌ها است. بنظر محققین روش‌های کیفی و بطور خاص تحلیل‌گران گفتمان مفاهیم کلاسیک اعتبار و روایی استفاده شده در تحقیق کمی را نمی‌توان بدون تغییر و اصلاح در اینجا به کار برد. بحث اعتبار بخشی از بحث عامتر معرفت‌شناسی خصلت دانش و جایگاه علمی آن است. در معرفت‌شناختی پوزیتیویستی پذیرفته شده است که دانش می‌تواند واقعیت را بدون تورش منعکس کند و ملاک‌هایی برای اطمینان از چنین انعکاسی توسعه یافته‌است. در تحلیل گفتمان و در ساختارگرایی اجتماعی بطور عام، این مفروضه رد شده است اما توافقی وجود ندارد که به جای آن چه معیاری باید پذیرفته شود.

حال سؤال این است که چه معیارهایی توسط محققین روش‌های کیفی و تحلیل‌گران گفتمان برای ارزیابی کیفیت تحقیق پیشنهاد شده است. زیگفرد جاگر معیار جامعیت^{۷۶} را به عنوان معیار مناسبی برای تحلیل گفتمان معرفی می‌کند. نتیجه‌ی مطالعه در صورتی جامع خواهد بود که داده‌های جدید و تحلیل ابزار زبان شناختی جدید یافته‌های جدیدی را آشکار نکنند. بنظر جاگر وقتی تحلیل جامع است که تحلیل، محتواهای بیشتر و یافته‌های جدیدتری را آشکار نمی‌کند (Jager 2001: 51 - 53)

در مجموع، باید توجه نمود که با توجه به مفروضه‌ها و ویژگی‌های روش‌های کیفی معناکاوانه و تحلیل گفتمان تشخیص اعتبار و پایایی داده‌ها و یافته‌های تحقیق با روش‌های کمی و آماری متفاوت است و روش‌ها و تکنیک‌های کمی در اینجا کاربردی ندارند. در این مقاله جهت بالا بردن میزان اعتبار و روایی یافته‌های تحقیق باید نمونه‌های مناسبی انتخاب

⁷⁶ completeness

شوند، از روش مثلث‌سازی^{۷۷} یا تلفیق آن‌گونه که وداک می‌گوید استفاده شود، نمونه‌ها بر اساس نظریه و نظر متخصصین انتخاب شوند، در روش شناسی و تحقیق انسجام وجود داشته باشد، مراحل مختلف تحقیق به خوبی روشن شوند، از منابع مختلف استفاده گردد و حتی الامکان تحقیق جامع و شفاف باشد و محقق سعی نماید تا حد ممکن در تحقیق و متون درگیر شود و آن‌ها را با توجه به تکنیک‌های مختلف معناکاوانه فهم و تحلیل کند و همه جنبه‌های مرتبط با سؤالات را مد نظر قرار دهد و حتی الامکان سعی شود تجربه مشارکان بازنمایی گردد (Meyer 2001: 29, Jorgensen & Phillips 2002: 171- 173, ۲۹: ۲۰۰۱ و ادیب حاج باقری و همکاران، ۱۳۸۵).

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

این سطور در تلاش بود تا به طور نظام‌مند عناصر روش شناختی و چگونگی انجام یک تحقیق علمی بر اساس روش تحلیل گفتمان را مورد بررسی قرار داد. با توجه به یافته‌های مقاله به دلیل انتقادات روزافزون به روشهای پوزیتیویستی و کمی و تحولات معرفت‌شناختی، روشهای کیفی از جمله تحلیل گفتمان مورد توجه ویژه قرار گرفته‌اند. این توجه روزافزون این ضرورت را ایجاد می‌کرد که عناصر و فرایندهای روشی روشهای کیفی و تحلیل گفتمان که موضوع این مقاله بود آشکار گردد. تحلیل گفتمان ریشه در هرمنوتیک و تلاش اندیشمندان دینی برای فهم معنای کتب مقدس دارد. با بررسی متون و منابع روش تحلیل گفتمان دو نوع تحلیل گفتمان متن محور و نظریه محور شناسایی شد. گفتمان متن محور به زبان شناسی و

⁷⁷-triangulation

نظریه محور به جامعه‌شناسی و نزدیک است؛ هر چند که تحلیل گفتمان رویکرد بین رشته‌ای (مطالعات فرهنگی، زبان‌شناسی، جامعه‌شناسی، علوم سیاسی، روانشناسی و ادبیات) است. بر اساس یافته‌های این مقاله: تحلیل گفتمان یک کلیت نظری و روشی است و در تحلیل گفتمان نظریه و روش درهم تنیده شده‌اند. تحلیل گفتمان مبتنی بر یکسری مفروضات معرفت‌شناختی و روش‌شناختی است که لازمه انجام تحلیل گفتمان پذیرش مفروضات آن است. تحلیل گفتمان دارای رویکردهای مختلف است و تلفیق این رویکردها امکان‌پذیر و سودمند است. تحلیل گفتمان برای مطالعه معنای تمام پدیده‌های اجتماعی و بطور خاص پدیده‌های فرهنگی - اندیشه‌ای رویکردی مناسب است. این روش قابلیت پاسخگویی به سؤالات از نوع "چرا" و "چگونه" و "چيست" را داراست. در جمع‌آوری داده‌ها در تحلیل گفتمان تأکید بر استفاده از داده‌های دست‌اول است و می‌توان از تکنیک‌های مختلف استفاده کرد. شیوه نمونه‌گیری در تحلیل گفتمان نمونه‌گیری نظری و هدفمند با تأکید بر افراد و متون برجسته و شاخص است. برای انتخاب چارچوب نظری می‌توان یکی یا ترکیبی از نظریات گفتمانی را برگزید. تجزیه و تحلیل داده‌ها بر اساس سطوح و مقولاتی انجام می‌پذیرد که نظریات مختلف تحلیل گفتمان پیشنهاد می‌کنند. در تحلیل گفتمان ارزیابی کیفیت داده‌ها متفاوت از روشهای کمی است و برای بالابردن کیفیت تحقیق باید اصول روش‌شناختی تحقیق، کاملاً مبرهن و منسجم باشد.

منابع

- اجیسون، جین. (۱۳۷۱) *مبانی زبان‌شناسی*، ترجمه محمد فائض، انتشارات نگاه.
- بنتون، تد و کرایب، یان. (۱۳۸۴) *فلسفه علوم اجتماعی*: *بنیادهای فلسفی تفکر اجتماعی*، ترجمه شهناز مسمی پرست و محمود متحد، آگاه.
- تاجیک، محمدرضا (۱۳۷۵) *فرامدرنیسم و تحلیل گفتمان و قدرت / معرفت: بحثی در چهره‌های جدید قدرت*، دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- تاجیک، محمد رضا (۱۳۷۹) *گفتمان و تحلیل گفتمانی*، فرهنگ گفتمان.
- تاجیک، محمد رضا (۱۳۸۲) *گفتمان، سیاست و اجتماع*، فصلنامه سیاسی - اجتماعی گفتمان، شماره ۲ صص ۶۶-۵۱.
- چالمرز، آلن اف. (۱۳۷۸) *چیستی علم (درآمدی بر مکاتب علم‌شناسی فلسفی)*، ترجمه سعید زیبا کلام، انتشارات سمت.
- غلامرضا کاشی، محمد جواد (۱۳۸۴) *گستره تحلیل گفتمان سیاسی از مطالعه ساختارها تا هنر عینیت*، پژوهشنامه علوم سیاسی، سال اول شماره ۱، صص: ۹۸-۷۸.
- فرکلاف، نورمن. (۱۳۷۹) *تحلیل انتقادی گفتمان*؛ شایسته پیران [و دیگران] ویراستاران: محمد نبوی و مهران مهاجر، وزارت فرهنگ ارشاد اسلامی، مرکز مطالعات و پژوهش‌های رسانه‌ها.
- فوکو، میشل. (۱۳۷۸ الف) *نظم گفتار*، ترجمه باقر پرهام، آگاه..

- فوکو، میشل، (۱۳۷۸ ب) **مراقبت و تنبیه (تولد زندان)**، ترجمه نیکو سرخوش و افشین جهان‌دیده، نشر نی.
- فی، برایان. (۱۳۸۳) **پارادایم‌شناسی علوم انسانی**، ترجمه مرتضی مردیها، پژوهشکده مطالعات راهبردی.
- قجری، حسینعلی (۱۳۸۷) **قابلیت‌های تحلیل گفتمان در بررسی پدیده‌های اندیشه‌ای - فرهنگی**، پژوهشنامه متین، سال دهم، شماره ۴۰، صص ۹۰-۶۳.
- کیوی، ریمون (۱۳۷۸)، **روش تحقیق در علوم اجتماعی**، ترجمه عبدالحسین نیک‌گهر، نشر توتیا، تهران.
- لاکلاو، ارنستو. (۱۳۷۷) «گفتمان»، ترجمه حسینعلی نودری، **فصلنامه سیاسی - اجتماعی گفتمان**، شماره صفر، صص ۵۴-۳۹.
- لیتل، دانیل. (۱۳۷۳) **تبیین در علوم اجتماعی (درآمدی به فلسفه علم الاجتماع)**، ترجمه عبدالکریم سروش، مؤسسه فرهنگی صراط.
- مک کازنل، دایان. (۱۳۸۰) **مقدمه‌ای بر نظریه‌های گفتمان**، مترجم حسین علی نودری، فرهنگ گفتمان، چاپ اول.
- میلز، سارا. (۱۳۸۲) **گفتمان**، ترجمه فتاح محمدی، هزاره سوم.
- نش، کیت. (۱۳۸۰) **جهانی شدن سیاسی معاصر: سیاست و قدرت**، ترجمه محمد تقی دلفروز، نشر کویر.
- نوریس، کریستوفر. (۱۳۷۷) **گفتمان**، ترجمه حسینعلی نودری، فصلنامه سیاسی - اجتماعی گفتمان، شماره صفر.
- ون دایک، تئون ای. (۱۳۸۲) **مطالعاتی در تحلیل گفتمان** (از دستور متن تا گفتمان کاوی انتقادی)، گروه مترجمان: پیروز ایزدی

او دیگران]؛ مرکز مطالعات و تحقیقات رسانه‌ها، انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

- هاملین، دیوید. (۱۳۷۴) **تاریخ معرفت‌شناسی**، ترجمه شاپور اعتماد، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

- ین، رابرت. ک. (۱۳۷۸)، **طرح تحقیق و روش‌های مطالعه موردی**، ترجمه هوشنگ ناییبی، موسسه فرهنگی آینده‌پویان، تهران.

- Barton, Leonard, D (1990). **Adual Methodology for Case Studies**. ORGANIZATION SCIENCE 3(1).

- CASSELL. C. ANDG.SYMON, EDS.(1994).**QUANTATIVE METHODS IN ORGANIZATIONAL RESEARCH:PRACTICALGUIDE**. LONDON: SAGE.

- CRABTEE. B. F. ANDW. L. MILLER (1992). **PRIMARY CASE RESEARCH.IN DOING QULITATIVE RESEARCH** .EDITED BY B.F CRABTEE AND W.L.MILLER. SAGE.

- Fairclough, Norman(1992), **Discours and Social Change**, Polity Press, London.

- Fairclough, Norman(1995); **Media Discourse**, Hodder Arnold, London.

- Fairclough, Norman(2001), **Critical Discourse analysis as A Method in Social Scientific Research**, in Wodak, Ruth & Meyer, Micheal(2001a), **Methods of Critical Discourse Analysis**, SAGE Publicatins, London, Thousand, New Dehli, First Published PP: 121- 139

- GLASER, B. G, AND A.L.STRUSS.(1967). **THE DISCOVERY OF GROUNDED THEORY**. CHICAGO: ALDINE.
- GUMMENSSON, E(1988). **QUANTATIVE METHODS IN MANAGEMENT RESEARCH**. CHARTWELL- BRATT.
- HAMEL, J. S .DUFOUR, AND D. FORTIN(1993).**CASE STUDY METHODS**. LONDON: SAGE.
- HARTLY, J. F(1994). **CASE STUDY IN ORGANIZATIONAL RESEARCH**. LONDON: SAGE.
- Howarth, David and Stavrakakis, Yannis(2000), "**Introducing Discourse Theory and Political Analysis**", in Norval, Aletta J. and Stavrakakis, Yannis(ed), *Discourse Theory and Political Analysis(Identities, Hegemonies and Social Change)*, Manchester University Press, First Published, Manchester and New York,pp: 1-25.
- Jager. S(2001), **Discourse and Knowledge: Theoretical Methogical Aspects of A Critical Discourse and Dispositive Analysis**, in *Methods of Critical Discorse Analysis and Ruth Wodak and Micheal Meyer*, London, Sage, pp: 32 - 62 .
- Jorgensen, Marianne and Louise Phillips(2002), **Discourse Analysis As Theory and Method**, SAGE Publications, London, Thousand Oaks New Dehli , First Published.
- Laclau,E. and Mouffe,C. (1985), **Hegmony and Socialist Strategy:Towards a Radical Discours Politics**, Verso, London.
- Meyer, micheal(2001), **Between Theory, Method and Political Positioning of the**

Approach to CDA, in Wodak, Ruth & Meyer, Micheal, *Methods of Critical Discourse Analysis*, SAGE Publicatins, London, Thousand, New Dehli, First Published PP.1-13.

- Van Dijk, Teun(2001), "**Principal of Critial Discourse Analysis**", in Michael Toolan, ed, *Critical Discourse Analysis*, volume2, Routhledge , London and New York, First Published , PP . 104 – 143 .

- Wodak, Ruth, (2001a), "**What CDA is About: A Summary Of Its History**, Important Concepts and Its Development" ,in Wodak, Ruth & Meyer, Micheal, *Methods of Critical Discourse Analysis*, SAGE Publicatins, London, Thousand, New Dehli, First Published PP.1-13.

- Wodak, Ruth & Meyer, Micheal(2001b), **Methods of Critical Discourse Analysis**, SAGE Publicatins, London, Thousand, New Dehli, First Published.

- Wodak, Ruth, (2001c), "**The Discourse-Historical Approach**", in Wodak, Ruth & Meyer, Micheal, *Methods of Critical Discourse Analysis*, SAGE Publicatins, London, Thousand, New Dehli, First Published, PP. 63- 94.

- YIN, R. K(1989). **CASE STUDY RESEARCH:DESIGN AND METHODS**, APPLIEL SOCIAL RESEARCH SERIES.VOL 5. LONDON: SAGE.

Discourse Analysis Methodology

(As a suitable method for Discourse Analysis Methodology)

Assistant Professor, Department of Social Sciences, Payame Noor University

Given the criticisms of positivist approaches in social research and the growing acceptance of qualitative methods, in particular discourse analysis and the lack of sufficient effects on Methodology of discourse analysis as a suitable method for examining ideological and cultural issues; This article aims to examine the elements and process of conducting a study using discourse analysis as a suitable method for cultural studies. The present article examines what discourse analysis is and its principles and methodological process using library and inferential methods. According to the findings of this article, discourse analysis is not just a research method but a methodological and theoretical whole that has two text-oriented and theory-oriented tendencies. This method is suitable for examining the semantic dimensions of all social, cultural and political phenomena. Discourse analysis is able to answer questions such as what, why and how. Depending on the subject of the research and the type of data required, participatory observation, focus groups, documentary and library methods, interviews and even questionnaires can be used to collect data. The logic of sampling in discourse analysis requires sampling of salient items and key people or requires theoretical or goal-based sampling. Data analysis is qualitative and differs in two types of text-based and theory-based discourses based on the theoretical framework. To evaluate the quality and validity of the research, various methods such as triangulation, comprehensiveness, transparency, saturation and representation of the participants' experience are used.

Keywords: Discourse, Discourse Analysis, Methodology, Text-Based, Language-Based, Research Quality

فصلنامه تخصصی جامعه‌شناسی کاربردی و پژوهش‌های اجتماعی شماره ۱ زمستان ۱۴۰۰